

УДК 354.338.24

В. В. Пристайко, аспірант кафедри філософії,
теорії та історії державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України

ПОНЯТТЯ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Розкрито поняття надзвичайного стану як режиму діяльності органів державного управління в кризовій ситуації. Проаналізовано підстави, порядок уведення та скасування режиму надзвичайного стану. Розглянуто можливості вирішення кризових ситуацій у державі через уведення цього режиму.

Ключові слова: кризова ситуація; криза; надзвичайний стан; антикризове державне управління.

The article deals with a state of emergency as a regime of the activities of the bodies of public administration in a crisis situation. The grounds, procedure of introduction and cancellation of the regime of a state of emergency are analyzed. The possibility of solving the crisis situations in the country by introducing a state of emergency is studied.

Key words: crisis situation; crisis; state of emergency; anti-recessionary public administration.

Постановка проблеми. Ефективність процесу державного управління залежить від дієздатності системи державної влади та стану суспільства, рівня й активності суспільної діяльності [1, 227].

Зазначимо, що формування передумов для подолання кризових явищ і подальшого розвитку економічної, політичної, соціальної сфер функціонування і розвитку українського суспільства можливе за умови утвердження принципу використання всіх резервів підвищення ефективності суспільних інститутів, структур та механізмів. Зміст цього принципу полягає в необхідності пошуку і реалізації будь-яких можливостей для вдосконалення й оптимізації процесів соціально-економічного розвитку й управління ним. Одним з найважливіших напрямів зазначеного вдосконалення є підвищення ефективності державного управління в Україні, оскільки від впливу органів влади на перебіг суспільного життя залежать довгострокові перспективи розвитку української держави (суверенітет, національна безпека, міжнародна конкурентоспроможність тощо), системні характеристики суспільства (здатність до самоорганізації, ініціативи, перспектива суспільної згоди тощо), а також короткострокові орієнтири (реалізація реформ, поліпшення якості життя і т. д.) [2].

В. Цвєтков зазначає, що для дослідження проблеми визначення ефективності державного управління методологічно істотне фіксування того, в якому режимі вона функціонує. За його оцінкою, державне управління може здійснюватися в двох режимах: нормальному та надзвичайному.

© В. В. Пристайко, 2015

На думку Г. Атаманчука, проблемна ситуація породжується діалектикою життя і виникає тоді, коли стає явною необхідність зміни цілей та параметрів діяльності, що задані.

Проблемна ситуація виникає в основному за двох умов: у зв'язку з визначенням нових цілей розвитку (нормальний режим управління) та внаслідок кризового розвитку подій у державі (надзвичайне або кризове управління).

За звичайного режиму управління в сучасній світовій практиці процес державного управління, як правило, набуває характеру стратегічного, а за надзвичайного, кризового управління він, за виразом В. Цветкова, “забезпечується в рамках чинних законів політичної боротьби обмеженням прав і свобод громадян, а також значним звуженням дії механізмів саморегуляції” [1, 227].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням ефективності державного управління в цілому присвячено багато праць. Серед них слід відзначити публікації А. Басова, С. Кузніченка, В. Бакуменка, П. Надолішнього, В. Цветкова, Г. Атаманчука та ін. Наукові розробки з антикризового управління запропоновано в працях Г. Ситника, А. Семенченка та ін.

Мета статті – розкрити поняття надзвичайного стану в контексті державного управління.

Виклад основного матеріалу. Слово “криза” (грецьке дієслово “krinein”) в перекладі на українську означає “вирішувати” [3].

Словник Вебстера визначає кризу як нестабільний або критичний період, що неминує призводить до змін і містить високу ймовірність вкрай небажаних наслідків.

На рівні суспільства і держави кризою називають ситуацію, що порушує суспільні механізми розв'язання проблем, загрожує виведенням з ладу суспільних систем контролю і тим самим руйнує щоденний порядок життя багатьох людей [3]. У сфері суспільних відносин кризами вважаються надзвичайні події, які порушують життєдіяльність різних груп людей та ставлять під загрозу репутацію, цілісність або виживання організації. Це можуть бути як природні катастрофи і техногенні аварії (повені, пожежі, землетруси, викиди шкідливих речовин), так і спричинені діяльністю людини (авіакатастрофи, терористичні акти, страйки). Також криза може бути результатом неналежного виконання обов'язків, шахрайства, зміни моделі поведінки і цінностей [3].

Як правило, кризи характеризуються раптовістю, залученням різних дійових осіб, потребою приймати рішення під тиском часу та в умовах невизначеності.

Велика кількість глобальних небезпек різної генези потребує створення спеціальних механізмів регулювання суспільних відносин, що виникають у надзвичайних ситуаціях. Одним з основних таких механізмів якраз і є комплексний міжгалузевий інститут надзвичайного стану.

Під час виникнення надзвичайних ситуацій (природних катаклізмів, техногенних аварій і катастроф, соціально-політичних конфліктів) події виходять з-під контролю, і в цих умовах звичайні механізми суспільної життєдіяльності припиняють працювати. За таких обставин державні органи змушені застосовувати специфічні організаційно-правові форми захисту прав і свобод громадян, одним з яких є введення надзвичайного стану як способу забезпечення безпеки громадян і нормалізації ситуації.

Правову основу введення режиму надзвичайного стану становлять ст. 92, 106 Конституції України [4], Кодекс Цивільного захисту України, закони України “Про правовий режим надзвичайного стану”, “Про зону надзвичайної екологічної ситуації”, “Про боротьбу з тероризмом”, інші закони, що регулюють діяльність окремих органів

державного управління в умовах надзвичайного стану, укази Президента України про введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджені Верховною Радою України.

16 березня 2000 р. вступив у дію Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану” [5], з набуттям чинності якого втратив чинність Закон України “Про надзвичайний стан” від 26 червня 1992 р.

Мета, порядок та умови введення надзвичайного режиму в будь-якій державі, види надзвичайних ситуацій, за яких вводиться надзвичайний державно-правовий режим, строк його дії, гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах дії надзвичайного стану визначаються спеціальними законами.

У ст. 1 Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану” [5] законодавець визначив поняття надзвичайний стан як особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров’ю громадян, або в разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров’я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

У надзвичайних ситуаціях кардинально змінюються суспільні відносини, що потребує якісно іншого правового регулювання. Дотримання звичай діючих юридичних процедур і правил під час “існування” надзвичайної ситуації може створити додаткову загрозу для правопорядку [6, 63].

Необхідно зазначити, що жодна країна світу, незважаючи на рівень її економічного розвитку, не застрахована від виникнення будь-яких надзвичайних ситуацій. Як правило, надзвичайні ситуації соціально-політичного характеру особливо часто виникають у країнах з низьким рівнем економічного життя населення та соціального захисту, де панує свавілля влади, а правова свідомість населення перебуває на низькому рівні. Для розвинених країн режим надзвичайного стану – не менш актуальне явище, проте умови та підстави для введення його в цих країнах інші.

Наприклад, умовою для введення надзвичайного стану в США і Великій Британії, осадного стану в Аргентині та Іспанії є загроза реальної небезпеки [7, 125–126]. Обмежувальні заходи, що застосовуються, як правило, схожі в багатьох державах [6, 64].

Незважаючи на те, що режим надзвичайного стану є заходом винятковим і обмеженим у часі, на практиці в деяких країнах його дія розтягується на цілі роки і навіть десятиріччя, наприклад, надзвичайний стан, оголошений у Зімбабве 1965 р., був скасований тільки у 1990 р. [7, 125–126].

Характерно, що перетворення інституту надзвичайного стану на постійно діючий чинник державної політики рівною мірою стосується як авторитарних, так і ліберальних, демократичних режимів. Народ Чилі, наприклад, жив в умовах дії режиму надзвичайного стану 15 років (від вересня 1973 р. до серпня 1988 р.). Введення режиму

надзвичайного стану характерно не лише для країн, що розвиваються. Так, від 1920 р., після прийняття у Великій Британії закону “Про надзвичайні повноваження”, режим надзвичайного стану вводився близько 20 разів [7, 125].

Слід звернути увагу на той факт, що міжнародна спільнота з метою недопущення безпідставного введення режиму надзвичайного стану та необґрунтованого застосування обмежувальних заходів щодо реалізації прав і свобод громадян в умовах дії режиму надзвичайного стану розробила й прийняла міжнародні документи (декларації, конвенції, пакти), що містять обов’язкові вимоги до цього інституту.

У міжнародно-правовому регулюванні режиму надзвичайного стану умовно можна виділити три сфери: міжнародно-правове регулювання військових конфліктів неміжнародного характеру, які можуть бути підставою для введення режиму надзвичайного стану; міжнародно-правові принципи режиму надзвичайного стану, що містяться у Міжнародному пакті “Про громадянські і політичні права” [8] і мають обов’язковий характер для національного законодавства держав, які беруть участь у цьому пакті; діяльність уповноважених міжнародних організацій щодо контролю за практикою застосування законодавства про надзвичайний стан, вирішення спорів, що виникають у зв’язку з цим, тлумачення наведених принципів.

Найбільшу прикладну значущість для формування ефективного правового механізму локалізації та ліквідації конфліктів має їх міжнародно-правова класифікація, базована на нормах чотирьох женевських конвенцій 1949 р. і двох додаткових протоколів до них (Перший та Другий Додаткові протоколи, що стосуються захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 р.) [9]. Конституція України визнала загальні принципи і норми міжнародного права, а частиною національного законодавства України – міжнародні договори, на які надана згода Верховної Ради України (ч. 1, ст. 9) [4].

Міжнародно-правова класифікація криз здійснюється, виходячи з міри застосованого у них насильства та відповідної їй межі силового вирішення кризи державою. Розрізняють такі види криз: 1) внутрішні заворушення та заворушення, що не досягли рівня збройного конфлікту; 2) збройний конфлікт неміжнародного характеру або внутрішній збройний конфлікт низької інтенсивності; 3) збройний конфлікт неміжнародного характеру або внутрішній збройний конфлікт високої інтенсивності; 4) міжнародний збройний конфлікт [7, 67].

Режим надзвичайного стану може бути введений під час внутрішнього збройного конфлікту низької інтенсивності, коли виникають масові заворушення та рівень насильства досягає критичного рівня. Необхідно зазначити, що режим надзвичайного стану “зберігає” всі правові інститути, які гарантують охорону прав людини (функціонують суди, прокуратура, міліція, не допускається створення надзвичайних судів, скороченого розслідування та розгляду справ про правопорушення) тощо [5].

Для введення режиму надзвичайного стану необхідні спеціальні умови. Надзвичайний стан може бути введений лише за наявності реальної (тобто такої, що вже настала) загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами неможливе [10, 97].

Введення надзвичайного державно-правового режиму є правом, а не обов’язком Президента України, тому навіть якщо умови його введення наявні, надзвичайний стан може бути і не оголошений, якщо ситуацію можна нормалізувати за допомогою інших термінових організаційно-правових заходів.

Згідно зі ст. 2 Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану” [5] мета введення режиму надзвичайного стану – усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку в разі спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства. Зі змісту цього Закону випливає, що режим надзвичайного стану не може бути введений з метою зміни політико-правової основи держави, встановлення суворих заходів відповідальності, вирішення складних управлінських ситуацій, що не створюють загрози життю і здоров’ю населення. Згідно зі ст. 21 цього Закону в умовах дії режиму надзвичайного стану не може бути змінена Конституція України, виборчі закони, склад виборчих органів тощо [5].

Що стосується визначення підстав у Законі України “Про правовий режим надзвичайного стану” [5], то вони поділяються на дві групи. Перша група охоплює надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру (катастрофи, стихійні лиха, пандемії, панзоотії, великі пожежі тощо), що створюють загрозу життю і здоров’ю значних верств населення. Друга група включає в себе надзвичайні ситуації соціально-політичного характеру.

Необхідно зазначити, що у цьому Законі окремо виділено заходи, що можуть бути вжиті в умовах надзвичайної ситуації природного та техногенного характеру (ст. 17; ч. 2 ст. 20 Закону) та у випадках соціально-політичних надзвичайних ситуаціях (ст. 18; ч. 3 ст. 20 цього Закону) [5]. Закон закріплює положення, що відображають особливості різних надзвичайних ситуацій і тим самим розмежовують їх. С. О. Кузніченко у своїх працях звертав увагу законодавців на недоцільність поєднання в одному законодавчому акті різних підстав для оголошення режиму надзвичайного стану та принципово різних за інтенсивністю правообмежень [11, 64–65].

О. І. Соловйов вважає, що режим надзвичайного стану є обов’язковим елементом охорони інтересів держави, прав і свобод громадян від неправомірних дій політичних сил, які переслідують антидержавні цілі. Режим надзвичайного стану має містити регулятори суспільних відносин, що виникають у ході соціально-політичного конфлікту [12, 5–11].

Зазначені у цьому Законі [5] надзвичайні ситуації самі по собі ще не є підставою для введення режиму надзвичайного стану [11, 79]. Згідно зі ст. 4 Закону [5] вони мають становити собою реальну загрозу безпеці громадян або конституційному ладу. Усунення такої ситуації неможливе без застосування надзвичайних заходів. Зазначати, що ці події обов’язково повинні загрожувати безпеці громадян або конституційному ладу, на нашу думку, не має необхідності. Будь-який соціальний конфлікт, який виражається у зіткненнях значних соціальних груп, уже загрожуює безпеці громадян та конституційному ладу. Для введення режиму надзвичайного стану події потребують інтенсивного та довготривалого правового впливу [7, 79].

Згідно з ч. 1 ст. 4 цього Закону [5] загроза має бути лише реальною, тобто такою, яка вже настала.

Вирішення питання про необхідність введення режиму надзвичайного стану залежить від суб’єктивної оцінки ситуації, що склалася, особами, які уповноважені вводити цей режим. Інколи позиція однієї посадової особи (Президента) може не збігатися з думкою парламенту. Таке трапилось у Російській Федерації, коли Рада Федерації Фе-

деральних Зборів Російської Федерації не затвердила Указ Президента Російської Федерації “Про введення надзвичайного стану в Північній Осетії та Інгушській Республіці” в січні 1995 р. Це пояснюється недостатністю вивчення й визначення об’єктивних критеріїв необхідності застосування надзвичайних заходів. Для запобігання таким випадкам у майбутньому можливо було б розробити й включити до змісту зазначеного Закону [5] вичерпний перелік умов введення режиму надзвичайного стану [13, 59; 14, 81].

У разі виникнення підстав для введення режиму надзвичайного стану дуже важливе питання про визначення суб’єкта, який має право вводити режим надзвичайного стану. Згідно зі ст. 5 цього Закону [5] надзвичайний стан в Україні або в окремій її місцевості може бути введений Указом Президента України і підлягає затвердженню (прийняттю відповідного закону) Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента.

Затвердження Указу Президента України “Про введення надзвичайного стану” Верховною Радою України покликано, по-перше, запобігти необґрунтованому введенню режиму надзвичайного стану, по-друге, така процедура дозволяє підвищити її юридичну значущість [11, 65], по-третє, вона не дає можливості Президенту самостійно збільшити повноваження органів виконавчої влади [11, 67].

Конституція України (ст. 106) [4] дає право Президенту України своїм указом вводити надзвичайний стан і тимчасово зупиняти дію деяких законодавчих актів.

Національна система права та законодавство дозволяють визнати Указ Президента України “Про введення надзвичайного стану” актом управління. По-перше, Указ Президента України має імперативний характер. По-друге, він спрямований на забезпечення організації діяльності органів державної влади, на які покладено реалізацію заходів режиму надзвичайного стану. По-третє, цей Указ має односторонній характер. По-четверте, даний Указ приймається з метою виконання закону. По-п’яте, це управлінське за змістом рішення, основу якого становлять адміністративно-правові заходи примусу й адміністративно-правова організація форм особливого управління [7, 85]. Таким чином, акт “Про введення надзвичайного стану” виражає волю відповідного суб’єкта управління – Президента України.

Указ Президента України “Про введення режиму надзвичайного стану” відрізняється від інших Указів Президента такими рисами: дія Указу “Про введення надзвичайного стану” обмежена строком дії режиму надзвичайного стану (максимальний термін дії режиму надзвичайного стану визначено в Законі); цей Указ в обов’язковому порядку затверджується Верховною Радою України; цей Указ має чітко визначену структуру.

Час, протягом якого має бути затверджено Указ Президента України, визначено в Законі. Режим надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України і підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України [5]. Слід зазначити, що процедура затвердження Указу Президента України “Про введення режиму надзвичайного стану” визначена у Регламенті Верховної Ради України.

Відповідний Указ Президента України набирає чинності після його затвердження Верховною Радою і негайно оголошується через засоби масової інформації або оприлюднюється в інший спосіб. У разі відхилення Верховною Радою законопроекту про затвердження Указу Президента України про введення режиму надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях такий Указ не набирає чинності [14].

У ст. 6 Закону [5] чітко прописані вимоги до змісту Указу Президента “Про введення надзвичайного стану”.

Необхідно зазначити, що згідно зі ст. 27 Закону Україна відповідно до Міжнародного пакту “Про громадянські та політичні права” з уведенням надзвичайного стану негайно після його запровадження повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому Пакті, про обмеження прав і свобод людини та громадянина, що є відхиленням від зобов’язань за Міжнародним пактом, та про межі цих відхилень і причини прийняття такого рішення. У повідомленні зазначається також термін, на який вводяться відхилення від зобов’язань, передбачених Міжнародним пактом “Про громадянські та політичні права”. У такому ж порядку Україна повідомляє про зміни меж відхилень від зобов’язань за Міжнародним пактом “Про громадянські та політичні права” або строку дії цих обмежень [5]. Закон не визначає той орган влади, який зобов’язаний повідомити міжнародну спільноту про введення надзвичайного стану. Виходячи із завдань, які виконує Міністерство закордонних справ України, саме на цей орган необхідно покласти таке завдання.

Одним із головних моментів є строки дії режиму надзвичайного стану. В п. 3 ст. 7 Закону [5] зазначено, що в Указі Президента України визначається час, з якого вводиться режим надзвичайного стану. Таке положення дуже суттєве, адже цей пункт визначає початок дії самого режиму надзвичайного стану. Крім цього, в Указі слід зазначити дату підписання, оскільки згідно із Законом він (Указ) може бути затверджений Верховною Радою України протягом двох днів після підписання його Президентом України [5].

Режим надзвичайного стану в Україні може бути введено на строк не більше 30 діб і не більше 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності Президент України може продовжити режим надзвичайного стану, але не більше ніж на 30 діб [14].

Указ Президента України про продовження дії режиму надзвичайного стану набуває чинності після його затвердження Верховною Радою України [5]. Указ про продовження строку дії режиму надзвичайного стану може містити положення, що стосуються повноважень органів державної влади, обмежувальні заходи – в бік посилення або послаблення, території дії режиму тощо.

Порядок скасування режиму надзвичайного стану визначає ст. 8 Закону [5]. З пропозицією про скасування режиму надзвичайного стану до Президента України може звернутися Верховна Рада України.

Важливо зазначити, що з погляду суспільства кінцевою метою введення надзвичайного стану є насамперед гарантування права людини на безпеку, що належить до прав вищого порядку порівняно з іншими правами людини і громадянина, а також відновлення конституційних прав і свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб. Водночас тимчасові обмеження певних прав і свобод людини та громадянина в умовах надзвичайного стану необхідні та неминучі, хоча інші права і свободи мають неухильно забезпечуватися.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На думку вчених, державне управління може здійснюватися у двох режимах: нормальному та надзвичайному. Необхідність у другому режимі виникає в разі кризового розвитку подій у державі. Криза є надзвичайним загостренням суперечностей, що виникли або в процесі функціонування соціально-політичної системи, або між двома аспектами її існування: функціонуванням і розвитком, що загрожує її життєдіяльності в навколишньому середовищі. Один із способів подолання криз у державі – введення режиму надзвичайного стану, що є винятковим кроком, який має вводитися лише у виняткових випадках. У контексті державного управління надзвичайний стан можна

Теорія та історія державного управління

визначити як один з можливих режимів діяльності органів державного управління в кризовій ситуації, що передбачає тимчасове і чітко регламентоване законом надання цим органам надзвичайних повноважень та одночасно обмеження певних прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб.

У наукових працях з державного управління проблематика антикризового управління саме в межах функціонування режиму надзвичайного стану з теоретичного погляду майже не досліджена, що визначає перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Список використаних джерел:

1. Державне управління: основи теорії, історія і практика : навчальний посібник / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.
2. Фомін В. В. Теоретичні підходи до трактування поняття “ефективність державного управління” / В. В. Фомін // Електронне наукове фахове видання “Державне управління: удосконалення та розвиток”. – 2011. – № 11.
3. Crisis Communication Handbook. SEMA’s Educational Series 2003:1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krisberedskapsmyndigheten.se/2089.epibrw>
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 ; 2005. – № 2. – Ст. 44.
5. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176. – С. 13–17.
6. Басов А. В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Андрій Віталійович Басов. – Х., 2006. – 180 с.
7. Кузніченко С. О. Надзвичайне законодавство в закордонних країнах / С. О. Кузніченко // Вісник НУВС. – 2002. – № 20. – С. 125–129.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. – 2-ге вид. – К. : Юрінформ, 1997. – С. 36–58.
9. Действующее международное право : в 3 т. / сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривченки. – М. : Изд-во Моск. незав. ин-та Международного права, 1999. – Т. 2. – 832 с.
10. Єзерський Д. О. Правове регулювання надзвичайного стану в Україні / Д. О. Єзерський // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 93–101.
11. Кузніченко С. О. Управління органів внутрішніх справ в особливих умовах, викликаних аномальними явищами техногенного і природного характеру / Кузніченко С. О. – Х. : Вид-во Нац. університету внутрішніх справ, 2001. – 170 с.
12. Соловьєв А. И. Конституционно-правовое регулирование режима чрезвычайного положения в Российской Федерации : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. И. Соловьєв. – М., 2001. – 24 с.
13. Рушайло В. Б. Административно-правовые режимы : монография / В. Б. Рушайло. – М. : Щит-М, 2000. – 264 с.
14. Регламент Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 23, 24–25. – Ст. 202 (зі змінами).